

“Bilgi Toplumu”: Eleştirel Bir Yaklaşım “Information Society”: A Critical Approach

Bülent YILMAZ*

ÖZET

“Bilgi toplumu” son yıllarda sık sık kullanılan kavramlardan birisidir. Bu kavram ile iletişim ve enformasyon teknolojilerindeki gelişmelerin biçimlendirdiği yeni bir toplumsal yapı ifade edilmektedir. Bilgisayar’ın bu yeni toplumun/çağın habercisi olduğu kabul edilmektedir. Ancak “bilgi toplumu” kavramı yeterince sorgulanmadan kullanılmaktadır. İnsanın sağlık, eğitim, gıda, toplumsal güvenlik, düşünce özgürlüğü, demokrasi gibi temel sorunları doğru bir yaklaşımla değerlendirilirse, yeni bir çağa girdiğimizi söylemek zor olacaktır.

Bu çalışmada, “bilgi toplumu”, öncelikle, bir kavram olarak irdelenecek ve daha sonra terminolojik boyut ve insanlığın bugünkü durumu temelinde tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler : Enformasyon toplumu, enformasyon çağı.

ABSTRACT

“Information society” is one of the concepts which are often used in the recent years. With this concept it is expressed a new society structure which is formed by the advances in the communication and information technologies. It is accepted that computer is the messenger of this new society/age. Besides, “information” became the most important power in “information society/age”. But the concept of information society is used without interrogating sufficiently. If the main problems like health, education, food, social security, intellectual freedom, democracy of humankind are evaluated with a true approach, it will be difficult to say that we got into a new age.

In this study, information society will be examined as a concept firstly and then, discussed on the base of terminological aspect and today’s situation of humankind .

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü Öğretim Üyesidir.

Keywords : Information society, information age.

1. Giriş

Son yıllarda, yaşadığımız ve büyük bir olasılıkla belirli bir süre daha yaşayacağımız öngörülen dönem post-kapitalist, post-modern, post-üstyriyel (sanayi sonrası/ötesi), tektoronik, büyük yönelimler, küresel köy, bilişim çağı ve benzeri kavramlarla adlandırılmaya çalışılmaktadır. Bunlar arasında genelde en çok kabul gören ve yaygınlıkla kullanılan, “bilgi çağı”, aynı anlama gelmek üzere “bilgi toplumu” kavramı olmaktadır. Bireyler ve toplumlar, aynı zamanda bir ölçüt durumuna getirilen bu kavrama dayalı yeni özellikleri ile tanımlanmakta, gelişmişlik düzeyleri bu özelliklere sahip olma oranı ile belirlenmektedir.

Türkiye’de bilim, eğitim, politika, yönetim vb. birçok alanda ve her düzeyde, anlam içeriği yeterince sorgulanmadan/kavranmadan kullanılan “bilgi toplumu” kavramı, bir yanılla “slogan” (Soysal, 1995: 3) ve “ideoloji” ye (Geray, 1997: 35) bir yanılla da “teknolojik bir tehdit” (Nutku, 1997: 47)’ e dönüştürülmüştür.

Slogandır; çünkü, toplum;

Kendi üretmediği sistemleri bu söylemin içinde kalarak, ancak slogan düzeyinde anlatabiliyor. Geleneksel düşüncelerini atasözleriyle anlatan bir toplum, bu geleneğin dışından gelen düşünceleri, slogan olarak ortaya koyabiliyor... Bir toplum felsefi düşünmeden ne kerte de yoksunsa, atasözü ve sloganla düşünme o kerte de gelişmiş oluyor... Geleneksel düşün, verili hakikatleri (dogma’ları) sürekli kanıtlayacak, bu dogmaları sorgulayanları yanlışlayacak bir çevrimde kapalı kalıyor (Yavuz, 1997:15).

İdeolojidir; çünkü tarihsel, toplumsal, ekonomik ve kültürel değişimin tüm boyutlarını yeni bir bakış açısıyla değerlendirmekte ve çözümlenmekte; ayrıca bu yaklaşımı, kabul edilmesi gereken “doğru” olarak sunmaktadır.

Bunun dışında, “teknolojik tehdit”tir; çünkü “bilgisayar”da somutlaşan yeni iletişim ve enformasyon teknolojilerine sahip olmayan ülke, toplum ve bireylerin “geri kalmışlığa” mahkum olacağını öne sürmektedir. Oysa, dünyada varlığı öne sürülen yeni bir sosyo-ekonomik oluşumu tanımlama ve çağa adını verme iddiasındaki kavramın “slogan”, “ideoloji” ve “tehdit” düzeyinde değerlendirilmesi tartışma zeminini bilimsellikten uzaklaştırmaktadır. Çünkü, sözü edilen her üç nitelik de bilimsellik ile uyuşmayan kavramlardır. Oysa, tarihsel-toplumsal değişimi ancak “bilim” ile açıklayabiliriz.

Bu çalışmada, “bilgi toplumu” kavramının öncelikle kısa bir terminolojik çözümlemesi yapılacak, daha sonra ilgili kavram, ifade etme iddiasında olduğu gerçeklik temelinde çeşitli boyutlarıyla irdelenmeye çalışılacaktır.

2. “Bilgi Toplumu”

2.1. Kavramsal Açıklama

“Bilgi toplumu” kavramının 1900’lerden önce ortaya atıldığı; “iletişim çağı” kavramının ilk kez Kanada’lı iletişimci Marshall Mc Luhan tarafından 1962 yılında kullanıldığı ve ABD’li iktisatçı Fritz Machlup’un da aynı yıl “bilgi toplumu” kavramını kullandığı belirtilmektedir (Geray, 1997: 37). Porat (1978) ve Masuda (1990) da “bilgi toplumu” kavramını ilk kullananlar arasında sayılmaktadır.

“Bilgi toplumu” kavramına gerek kuramsal gerekse ifade etmeye çalıştığı gerçeklik açısından bakıldığında temel unsurun “bilgi” olduğu anlaşılmaktadır. “Bilgi toplumu”, Türkçe’de, İngilizce “information society” kavramının karşılığı olarak kullanılmaktadır. Kanımızca sorun daha çeviri noktasında karşımıza çıkmaktadır. İngilizce’de “ham veri” anlamındaki *data*, “anlamlandırılmış mesaj” anlamındaki *information* ve “özümsemiş enformasyon” anlamındaki *knowledge* (Montviloff, 1990: 5) terimlerinin hepsi de Türkçe’de “bilgi” terimi ile karşılanmaya çalışılmaktadır.⁽¹⁾ Ancak, Yurdadoğ (1997: 72)’un da belirttiği üzere, “bilgi” teriminin “knowledge” karşılığı olarak kullanılması gerekmektedir. “Information” için ise ya “enformasyon” terimi kullanılmalı ya da Osmanlıca “malûmat” yeğlenmelidir.

Bu durumda ‘information society/age’ kavramını Türkçe’de ‘enformasyon toplumu/çağı’ olarak kullanmak doğru olacaktır. Çünkü “information society” kavramındaki “information” ikinci ve hatta üçüncü el enformasyondur, ‘knowledge’ değildir.⁽²⁾

2.2. Enformasyon Toplumu: Tanımı, Anlamı ve Boyutları

Giriş bölümünde değinildiği üzere, “slogan” düzeyinden çıkarılıp, ifade etmeye çalıştığı gerçeklik temelinde düşünüldüğünde, ‘enformasyon toplumu’ çeşitli biçimlerde, ancak sonuçta aynı anlamda tanımlanmaktadır. Geray (1997: 38), enformasyon toplumunun, iletişimin sonuna kadar tüketildiği toplum, bilgi ve teknoloji üretmenin, kızgınlaşan uluslararası rekabette ne kadar hız kazandığını veya üretimde giderek artan bilgisayarlı esnek üretim sistemlerini tartışmak için kullanılabileceğini ancak küreselleşme masalının bir çeşitlenmesi olarak ele alınamayacağını belirtmektedir. Yurdadoğ (1997: 73), enformasyon toplumu’nu, bilgi-yoğun, demokratik, akılcı, dinamik, özgürlükçü vb. özelliklere sahip bir toplum yapısı olarak tanımlanmaktadır. Soysal (1995: 4), ‘enformasyon toplumu’nu “bilgilendirmeyi, organik bir gereksinime dönüştürmüş”, diğer bir deyişle bilgi-toplum ilişkisinin organik olduğu toplum olarak algılamaktadır. Göker (1997:47) ise, “enformasyon toplumu” ile “bilgi toplumu”nu birbirinin devamı olan iki aşama/toplum yapısı olarak ele almaktadır. Buna göre, “kurumları ve bireyleri bir iletişim-etkileşim-öğrenim-katılım-araş-

(1) Data için “veri”de kullanılmaktadır.

(2) Kuşkusuz, information, data, knowledge, enformasyon ve bilgi kavramlarına ilişkin çok daha geniş tartışmalar yapılabilir, yeni yaklaşımlar getirilebilir. Bu konuda bir netleşmeye gereksinim olduğu açıktır. Ancak bir makale boyutunda bu çözümlenmeyi yapmak olanaksızdır. Bunun için ayrıca bkz. Önal 1993; Yurdadoğ 1997; Göker 1997.

tırma-üretim çevriminde toplamayı başaran ve bu çevrimi kendi teknoloji yeteneğine dayalı olarak kesiksiz sürdürebilen toplum" olan *enformasyon toplumu*, "bilgiyi, toplumun bütün kurum, katman ve bireyleri için erişilebilir ve paylaşılabılır kılan" *bilgi toplumu* için bir ön aşama ve altyapıdır.

Ancak kavramın, Batı'da ortaya çıkmış olması ve çıkış gerekçesi incelendiğinde, başlangıçta ve belki de halen bir "teknolojik vurgu" içerdiğini söyleyebiliriz. İletişim ve elektronik teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak enformasyonun üretim ve dağıtımındaki hızın artması ve daha önemlisi enformasyonun bir "meta" (ticari mal) niteliğine bürünmesi "enformasyon toplumu" kavramını yaratan temel gelişmelerdir. Enformasyon toplumu bir "teknolojik ürün" olan bilgisayar ile özdeşleştirilmiş durumdadır. Çünkü, Erkan (1993: 48)'a göre, bilgi toplumuna geçiş bilişim teknolojisinin temelindeki bilgisayarlar ile gerçekleştirilmiştir. "Enformasyon toplumu" kavramının anlamını biraz daha somutlaştırdığımızda, "bilgi, bu toplumda/çağda çok önemlidir" önermesine ulaşmak olası görünmektedir.

İnsan denilen varlığın, dünyaya insan olarak değil insan olma olanaklarıyla geldiği ve insan niteliği kazanmasının bu olanakları gerçekleştirmesine bağlı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, insan, dünyaya hayvanlardan farklı olarak hazır biçimde gelmemiştir. Hayvanların varlığı, yaşamları doğuştan getirdikleri "içgüdüler" e bağlı iken, insan için temel varlık koşulu hangi türden olursa olsun, "bilgi" dir (Mengüşoğlu, 1988: 61).

Ayrıca, bilgi, insan için yalnızca yaşamda kalmanın (yaşamı aynı düzeyde sürdürmenin) değil, geliştirmenin de biricik aracıdır. Bu durumda, bilginin, en hafif deyişle, asıl "enformasyon toplumu"nda ya da bu çağda önemli olduğuna ilişkin belirleme doğru görünmemektedir. Bir kere, bu çağda önemli olan bilgi değil, 'enformasyon'dur. Enformasyon her ne kadar bilgi için ön koşulsu da, enformasyon üretiminin artması bireylerin, toplumların bilgili bireyler/toplumlar olacağı sonucunu yaratmayabilir. Çünkü, enformasyon'un birey ve özellikle toplum düzeyinde bilgiye dönüştürülme süreci eğitimin yapısı, politika, ekonomi, yönetim, bilim, teknoloji, kültür, coğrafya, tarih gibi pek çok unsurun sistemli ve uyumlu bir bütünlük içinde yer almasını gerektiren bir süreçtir. Örneğin; ABD'de üretilen tüm enformasyonu bilgisayar aracılığıyla (paranızın yettiği ve gerekli teknolojiyi de satın aldığımız düşünülürse) Türkiye'ye getirdiğimizde varolan ezberci nitelikteki eğitim ve inanmaya dayalı kültür yapısıyla bu enformasyonun ne kadar kullanılacağı ve bilgiye nasıl dönüştürüleceği sorusu yalnızca eğitim-kültür boyutuna ilişkin önemli bir soru olarak karşımızda durmaktadır.

Bilginin, bu dönemde önemli sayılmasının kanımızca temel nedeni, enformasyonun bir meta niteliğine bürünmüş olmasıdır. Bir nesnenin meta niteliği kazanmasını 'önem' için ölçüt kabul etmenin ne kadar insani olduğu sorusu bir yana bırakılacak olursa, enformasyonun bu niteliğinin bilgili birey ve toplumlar yaratmanın önünde önemli bir engel olacağı açıktır. Bir nesne meta, üstelik pahalı bir meta ise doğal olarak bunu alan ve alamayanlar olacaktır. Enformasyon teknolojisi pahalı bir teknolojidir. Yapılan bir çalışmaya göre,

2000 yılında enformasyon sektörü ticareti yaklaşık 2.4 trilyon dolar olacaktır (Geray, 1997: 42). Bu rakam, genelde enformasyon teknolojisi ve elbette enformasyon üretemeyen ülkelerden, ki bunlar genelde geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelerdir, bu teknolojiyi üreten ülkelere aktarılacak miktarı göstermektedir. Dünya nüfusunun %78'i geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelere aittir (Unesco, 1997: 1-3). Geri kalmışlık ve az gelişmişlik kavramlarının, ülkelerin ekonomik yetersizlikten dolayı temel eğitim, sağlık, konut, bilim vb. sorunları çözememiş anlamı içerdiği düşünülürse, dünyanın 4/5'inin en azından yakın bir gelecekte enformasyon toplumu kavramını kendileri adına kullanamayacakları açıktır. Bu ülkeler, büyük bir olasılıkla, enformasyondan para kazanan değil, ona para harcayan buna karşın enformasyonu, sahip oldukları altyapısal sorunlar nedeniyle, birey ve toplum düzeyinde bilgiye dönüştüremeyen toplumlar olacaklardır. Aşlında, bunun da ötesinde, bu toplumların bu teknolojiyi dolayısıyla enformasyonu ne kadar ve ne pahasına alabilecekleri, sorunun tartışılması gereken önemli bir başka boyuttur. Örneğin; Afrika ülkelerinin dış borçlarının ulusal gelire (GSYİH) oranı 1994 yılı için % 66.9; Latin Amerika ülkelerindeki yıllık enflasyon % 226.7'dir. (Maliye Bakanlığı, 1996: 209,234). Gelişmekte olan ülkeler sağlık, sosyal güvenlik, konut vb. temel sorunlarını henüz tam anlamıyla çözümlenemediklerinden, örneğin, bütçelerinden eğitime ayırdıkları pay % 3.5 civarında kalmaktadır (United Nations, 1997: 226). Kısaca, bilgi insanoğlu için zaten önemliydi, bugün önemlidir ve gelecekte de önemli olacaktır. Enformasyon'un meta niteliği bir süre sonra bilgili bireyler ve toplumlar yaratmanın önünde belki de engel olacaktır.

Soruna insan hakları çerçevesinde bakıldığında bir başka yan ortaya çıkmaktadır. Bilgi, dolayısıyla enformasyon, insanın, olanaklarını gerçekleştirme yani varlık koşullarından birisi olarak ele alındığında, bilgilenmenin bir insan hakkı olduğu, çünkü o olmazsa insan olunamayacağı gerçeği ile karşılaşmaktayız. Enformasyonun meta niteliğinin bilgilenme olarak belirtilen insan hakkının (bu olanağa ilişkin istemin) kullanılmasına yönelik olası olumsuz etkileri küçümsenecek boyutta değildir.

'Enformasyon toplumu' ya da 'enformasyon çağı' kavramlarının temel gerekçesi sayılan enformasyonun üretim hızının aritmetik artışı olgusunun da doğru değerlendirilmesine gereksinim bulunmaktadır. Böyle bir değerlendirme için enformasyonun üretimi kadar, belki de daha çok toplumsal tüketim düzeyinin irdelenmesi gerekmektedir (Soysal, 1997: 88). Enformasyonun toplumsal düzeyde kullanımının sağlanamadığı, örneğin üniversite, sanayi ve iş dünyası ile sınırlı bir kullanıma sahip olduğu sürece enformasyon toplumu kavramındaki 'toplum' teriminin yeri tartışılır bir görünüm kazanacaktır. Kuşkusuz, bu noktada Soysal (1996: 5)'in dikkat çektiği üzere, tüketilen bilginin nitelik ve niceliği; bilgiye karşı istek ve organik gereksinimin nasıl yaratılacağı yani bilginin toplum katmanları ile bütünleşmesini sağlayacak etkinlik alanlarının neler olduğu soruları önem taşımaktadır. Enformasyonun toplumsal düzeyde kullanımı için ön koşul niteliği taşıyan okur-yazarlık oranlarına bakmak, enformasyonun toplumsal tüketiminin henüz "enformasyon top-

lumu/çağı” kavramının ifade etmeye çalıştığı gerçeklikten uzak olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye’de 1990 yılı itibariyle toplumun %19.5’i adını soyadını yazıp-okuyamamakta, bu oran kadınlarda %28’e ulaşmaktadır (DİE 1995: 71). Yükseköğretimde okullaşma oranı %12.5 düzeyindedir (DPT, 1995: 23). Okur-yazarlık oranının geri kalmış ülkelerdeki oranı %48.1 ve gelişmekte olan ülkelerdeki oranı ise %69.7’dir (United Nations, 1997: 224). Yani, dünya temel okur-yazarlık sorununu dahi çözümleyebilmiş görünmemektedir. Oysa, artan, ortam değiştiren ve karmaşıklaşan yapısından dolayı istenilen bilgiye ulaşmanın bir beceri kabul edildiği ve bu beceriye sahip olmanın ‘enformasyon toplumu’nun okuryazarlığı olarak tanımlanan “bilgi okuryazarlığı” ile ifade edildiği bir çağa ulaşmak, doğal olarak, temel okuryazarlık sorununun çözülmesini gerektirmektedir. 2000 yılda çözülmemeyen bu sorunun ne zaman ve nasıl çözümlenebileceğini kestirmek güç görünmektedir. Bunun dışında, Birleşmiş Milletler Örgütü tarafından sunulan veriler enformasyon çağındaki görüntünün bu kavramla ifadesini olanaksız kılmaktadır.

	Geri Kalmış Ülkeler	Gelişmekte Olan Ülkeler	Gelişmiş Ülkeler
Yaşam uzunluğu (yıl)	50.4	61.8	74.1
Sağlık hizmetlerinden yararlanma (%)	49	80	-
İlk ve Ortaöğretim’de okullaşma oranı(%)	46	74	98
Günlük gazete(100 kişiye düşen)	0.8	4.0	26.4
Televizyon (100 kişiye düşen)	2	14	50
Kişi başına ulusal gelir (\$)	210	1 053	17 221
Internet kullanıcısı (10.000)	-	1.5	223.2

Tablo 1. İnsani Gelişme Profili

Kaynak: United Nations (1997)

Tablo 1’de dikkati çeken ilk nokta dünyanın eşitsiz bir gelişim yaşadığıdır. Tabloda yer alan her unsurdaki değerler arasında anlamlı farklılıklar vardır. Bir diğer önemli nokta, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin henüz temel insani sorunlarını bile çözümleyememiş durumda olmalarıdır. Bilgilenmedeki geleneksel araçlardan olan günlük gazete ve sahip olunan televizyon sayısının bu ülkelerdeki durumu enformasyonun toplumsal tüketim düzeyini yansıtması açısından oldukça düşündürücüdür. Tabloya ilişkin bir başka gerçek ‘enformasyon çağına’, ifade edildiği biçimiyle, şimdilik yalnızca gelişmiş ülkelerin yakın olduğudur. Bu ülkelerde %2 olan Internet kullanıcısı oranının bu yorumu tartışılır kıldığı ise bir başka gerçektir. Ayrıca, ‘enformasyon toplumu’ ile özdeşleştirilen Internet’i kullanma olanağı sunan önemli programlardan birisine adını veren Netscape şirketinin bir program yetkilisi, dünya nüfusunun çok büyük çoğunluğunun bilgisayar ve Internet bağlantısı için gerekli harcamaları yapabilecek gelir ve bunları kullanacak, kendileri için yarara dönüştü-

